

A Critical Review on the Book
Feasibility Study of Issuance of Sukuk in Iranian Economy
Case Study of Mining and Mineral Industries

Hamidreza Abdollahian*

Abstract

The book “*Feasibility Study of Issuance of Sukuk in Iranian Economy, a Case Study of Mining and Mining Industries*” is a report of a research project carried out by Amir Hossein Mozini in the Economics Research Institute of Tarbiat Modares University. This work deals with how the mining sector is financed through the issuance of Istisna's Sukuk. This article, while introducing the work in general, examines and critiques it from the formal and content aspects. The findings of this paper show that although it provides a methodical method for examining the possibility of using Sukuk in different sectors of the economy and is somewhat of a practical effect, it has both formal and content characteristics. There are also some drawbacks such as lack of literary and scientific editing of the work, the weakness in the logical order and sequence of content, and the topics do not have the necessary strength. Ignoring first-hand sources and confusion in how to refer are other drawbacks of this work. In this work, the author does not mention the role of the Central Bank of Iran and the impact of its policies, especially its role in the regulatory pricing of Sukuk. This is one of the most important reasons why various economic sectors do not welcome Sukuk as an Islamic financing tool.

Keywords: Book Criticism, Feasibility Study, Sukuk, Istisna Sukuk, Mining Sector, Iranian Economy.

* Assistant Professor, Department of Marine Economics and Insurance, Khorramshahr University of Marine Sciences and Technology, Iran, Hr.abdollahian@kmsu.ac.ir

Date received: 08/01/2021, Date of acceptance: 18/05/2021

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
ماه‌نامه علمی (مقاله علمی - پژوهشی)، سال بیست‌ویکم، شماره چهارم، تیر ۱۴۰۰، ۱۷۵-۱۹۴

بررسی و نقد کتاب امکان‌سنجی انتشار اوراق صکوک در اقتصاد ایران

مطالعه موردی بخش معدن و صنایع معدنی

حمیدرضا عبداللهیان*

چکیده

کتاب امکان‌سنجی انتشار اوراق صکوک در اقتصاد ایران، مطالعه موردی بخش معدن و صنایع معدنی حاصل گزارشی از طرح تحقیقاتی است که در پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس توسط امیرحسین مزینی اجرا شده است. این اثر به چگونگی تأمین مالی بخش معدن از طریق انتشار صکوک استصناع پرداخته است. این مقاله، ضمن معرفی کلی اثر، به بررسی و نقد آن از جنبه‌های صوری و محتوایی پرداخته است. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد با آن‌که کتاب مدنظر روشی برای بررسی امکان استفاده از صکوک در بخش‌های مختلف اقتصادی را ارائه می‌دهد و تا حدودی یک اثر کاربردی است، از حیث ویژگی‌های صوری و محتوایی دارای اشکالاتی است. ویرایش نشدن ادبی و علمی اثر سبب شده است که علاوه بر ضعف در نظم و توالی منطقی مطالب، مباحث استحکام لازم را نداشته باشند. نادیده گرفتن منابع دست‌اول و آشفتگی در نحوه ارجاع‌دهی از اشکالات دیگر این اثر به‌شمار می‌آید. مؤلف در کتاب به نقش و تأثیر سیاست‌های بانک مرکزی ایران، به‌ویژه نقش آن در نرخ‌گذاری دستوری صکوک، هیچ اشاره‌ای نکرده است که این موضوع از مهم‌ترین دلایل استقبال نکردن بخش‌های مختلف اقتصادی از صکوک به‌منزله ابزار تأمین مالی اسلامی است.

کلیدواژه‌ها: نقد کتاب، امکان‌سنجی، صکوک استصناع، بخش معدن، اقتصاد ایران.

* استادیار گروه اقتصاد و بیمه دریایی، دانشگاه علوم و فنون دریایی خرمشهر، ایران، Hr.abdollahian@kmsu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۲۸

۱. مقدمه

نظام مالی^۱ شبکه‌ای از مؤسسات مالی و مجموعه‌ای از سازوکارها، فرایندها، و زیرساخت‌هایی است که از طرق مختلف، گردهم آمدن تأمین‌کنندگان و استفاده‌کنندگان از سرمایه‌های میان‌مدت و بلندمدت را تسهیل می‌کند. ایجاد پل ارتباطی بین عرضه‌کنندگان منابع مالی و تقاضاکنندگان آن، تشویق پس‌انداز و سرمایه‌گذاری، و تخصیص کارآمد منابع کم‌یاب از مهم‌ترین مسیرهای بنیادی تأثیرگذاری بازار سرمایه در رشد و توسعه اقتصادی کشورها به‌شمار می‌رود. نظام مالی با عملکرد مطلوب خود، ضمن فراهم کردن پوشش ریسک و تنوع آن، می‌تواند زمینه را برای ایجاد ظرفیت‌های مناسب تجاری و نظارت بر عملکرد مدیران بنگاه‌های اقتصادی مهیا کند (توحیدی و یارمحمدی ۱۳۹۶).

در نظام مالی سرمایه‌داری متعارف از اسناد برپایه اوراق قرضه برای تأمین مالی طرح‌های بزرگ اقتصادی استفاده می‌شود. در این نظام مالی، صاحبان این اسناد صرفاً بستان‌کارانی هستند که بهره‌ای متناسب با بهره بازار پول دریافت می‌کنند و سهمی از مالکیت یا درآمدهای این طرح‌ها ندارند، درحالی‌که نظام تأمین مالی اسلامی، که بر اصل شریعت اسلامی بنا نهاده شده، به‌گونه‌ای طراحی شده است که دارندگان اوراق بهادار اسلامی یا صکوک به‌صورت مشاع در فعالیت‌های واقعی اقتصاد حضور دارند و سود این فعالیت‌ها پس از کسر هزینه‌های عملیاتی بین دارندگان این اوراق تقسیم می‌شود. در نظام مالی اسلامی بر ارتباط و پیوند وثیق میان بخش واقعی اقتصاد و بخش مالی تأکید فراوان می‌شود؛ پیوند بین فعالیت‌های اقتصاد واقعی که با هدف تولید ارزش افزوده صورت می‌گیرد و فعالیت‌های مالی در قالب عقود اسلامی مانند مرابحه، سلم، اجاره، و استصناع تجلی پیدا می‌کند (سعیدی و سروش ۱۳۸۸).

امروزه صکوک، که از نوآوری‌های ممتاز در تأمین مالی اسلامی به‌شمار می‌روند، در کشورهای اسلامی و غیراسلامی رونق خوبی گرفته‌اند، به‌گونه‌ای که علاوه بر کشورهای اسلامی حتی در بازارهای مالی کشورهای غیراسلامی نیز رواج یافته‌اند و قوانین خاصی برای این اوراق بهادار تدوین شده است (کاوند ۱۳۹۶).

از موضوعات مهم در بحث صکوک در اقتصاد ایران بررسی امکان انتشار و استفاده از آن‌ها در بخش‌های مختلف اقتصادی است که سهم قابل توجهی از مطالعات در این حوزه را به‌خود اختصاص داده است. پژوهش‌های حسن‌زاده و احمدیان (۱۳۹۱)، عزتی و شهریاری (۱۳۹۳)، مزینی، قربانی، و صلح‌خواه (۱۳۹۳)، نظرپور، فاضلیان، و مؤمنی‌نژاد (۱۳۹۳)،

موسویان و کشاورزبان پیوستی (۱۳۹۳)، و فهیمی، رضوانی، و خوانساری (۱۳۹۸) از جمله مطالعاتی به‌شمار می‌روند که موضوع امکان‌سنجی انتشار صکوک در بخش‌ها و صنایع مختلف را بررسی کرده‌اند. کتاب *امکان‌سنجی انتشار اوراق صکوک در اقتصاد ایران: مطالعه موردی بخش معدن و صنایع معدنی*، اثر امیرحسین مزینی، نیز در شمار آثاری است که چگونگی تأمین مالی بخش معدن کشور را از طریق صکوک استصناع مورد بررسی قرار داده است. این مقاله درصدد است تا ضمن بیان کوتاهی از مفهوم و سابقه صکوک در ایران و جهان، این کتاب را از جهات شکلی و محتوایی بررسی و نقد کند.

۲. صکوک: مفهوم، پیشینه، و تحلیل بازار

۱.۲ مفهوم و پیشینه صکوک

اسلام دارای نظام خاص اجتماعی، فرهنگی، و اقتصادی است که برای تمام ابعاد و شئون زندگی فردی و اجتماعی جامعه اسلامی قوانین خاصی دارد. این نظام در حوزه اقتصاد مجموعه‌ای از الگوهای رفتاری در حوزه‌های تولید، توزیع، و مصرف است که با مبانی و مفاهیم اصولی اسلام پیوند دارد و جامعه را در جهت رسیدن به اهداف متعالی دین مبین اسلام هدایت می‌کند. در این نظام رفتار انسان از دو مصدر معرفت، یعنی وحی و تجربه انسانی، ناشی می‌شود (Monzer Kahf 1997).

ایده اولیه استفاده از ابزارهای تأمین مالی در اقتصادهای اسلامی به نظریات اقتصاد اسلامی در نیم قرن گذشته برمی‌گردد. شهید محمدباقر صدر، خالق اثر *بدیع اقتصاد ما*، از نظریه‌پردازان پیش‌گام در اقتصاد اسلامی به‌شمار می‌رود که توانست در این اثر، ضمن نقد نظام‌های متعارف، مبانی اقتصاد اسلامی را تبیین کند. پس از گسترش مباحث نظری اقتصاد اسلامی و شکل‌گیری آن تلاش‌های زیادی توسط دانشمندان علم اقتصاد اسلامی برای کاربردی‌کردن این علم صورت گرفت. در این جهت، قوانین شریعت و فقه اسلامی در نظام بانکی اجرا و در برخی از کشورهای اسلامی بازارهای مالی اسلامی راه‌اندازی شد.

ابزارهای مالی اسلامی محصولات مالی خاص و متناسب با اصول مالی مبتنی بر شریعت اسلامی است که در بسیاری از کشورهای اسلامی و غیراسلامی استفاده می‌شود. صکوک (sukuk) از ابزارهای مالی اسلامی است که به‌دلیل برخی محدودیت‌های موجود در نظام مالی اسلامی و برای استفاده‌نکردن از اوراق قرضه متعارف، در طرح‌های تأمین مالی میان‌مدت و بلندمدت استفاده می‌شود. اولین بار کمیته فقهی بانک توسعه اسلامی

(Islamic Development Bank: IDB) در سال ۲۰۰۲ اصطلاح صکوک را برای ابزارهای تأمین مالی اسلامی استفاده کرد. این اصطلاح جمع کلمه صک معرب فارسی واژه چک به معنای حواله، نوشته بده‌کار، سفته، برات، یا قبض بدهی است و به طور معمول به جای اوراق مالی اسلامی استفاده می‌شود. سازمان حسابداری و حسابرسی نهادهای مالی اسلامی (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institution: AAOIFI) در سال ۲۰۰۴ نیز، ضمن معرفی انواع صکوک عقود اسلامی، صکوک را به‌عنوان گواهی‌نامه‌هایی با ارزش برابر تعریف می‌کند که پس از عقد قرارداد، چگونگی دریافت ارزش گواهی‌نامه‌ها، استفاده برنامه‌ریزی شده از آن به‌عنوان سهام یا حقوق در دارایی‌های مشهود، و حق انتفاع و خدمات یا حقوق صاحبان سهام در طرح‌ها یا سهام خاص از یک فعالیت سرمایه‌گذاری خاص را نشان می‌دهد. در سال ۲۰۰۹ هیئت خدمات مالی اسلامی (Islamic Financial Services Board: IFSB) صکوک را معادل گواهی‌نامه‌هایی می‌داند که هر یک از آن‌ها حق مالکیت تقسیم‌نشده متناسب در دارایی مشهود یا مجموعه‌ای از دارایی‌های عینی یا در یک فعالیت بازرگانی و منافع حاصل از آن را دارند (Safari et al. 2012).

صکوک ابزار مالی سازگار با قوانین اسلامی است، اما از جهاتی با اوراق قرضه مشابه است. شباهت‌های صکوک و اوراق قرضه را می‌توان در قدرت نقدینگی آن‌ها در بازار ثانویه، رتبه‌بندی آن‌ها، و تنوع در طراحی و عرضه در نظر گرفت. با این حال، صکوک از جنبه‌های مختلف با اوراق قرضه متفاوت است. صکوک نشان‌دهنده مالکیت یک دارایی خاص است، درحالی‌که اوراق قرضه فقط نشان‌دهنده تعهد بدهی است. رابطه بین صادرکننده و خریدار اوراق قرضه مانند رابطه بین وام‌دهنده و وام‌گیرنده است، اما صکوک از طریق پشتیبانی از دارایی‌های مشهود و واقعی صادر می‌شود. البته ظاهراً در عمل این‌طور نیست، زیرا دارندگان صکوک هیچ‌گونه دخالتی در روند مدیریت و کنترل دارایی‌ها ندارند. دارندگان صکوک در سود و زیان صادرکننده اوراق شریک‌اند، درحالی‌که دارندة اوراق قرضه سود ثابت یا متغیری را دریافت می‌کند و مسئولیتی درقبال زیان فعالیت‌های اقتصادی ندارد. البته در روشی تحت عنوان «تفاوت بین صکوک پایه دارایی و حامی دارایی» سود دارندگان صکوک نیز قابلیت تضمین دارد و تفاوتی بین صکوک و اوراق قرضه در اجرا وجود ندارد، هرچند از نظر محتوا و ماهیت اساساً متفاوت‌اند. اعتبار اوراق بهادار از طریق اعتبار ناشر آن سنجیده می‌شود، درحالی‌که اعتبار صکوک به ارزش دارایی‌های پشتیبان آن بستگی دارد (Zolfaghari 2007).

طراحی و انتشار صکوک اولین بار در اوایل دهه ۱۹۸۰ و هم‌زمان با بروز بحران اقتصادی صورت گرفت که بانک توسعه اسلامی و مجمع فقه اسلامی نقش مهمی در گسترش و جهانی شدن آن ایفا کردند. نخستین تلاش توسط بانک مرکزی مالزی به منظور مقابله با مسئله نقدینگی و پس‌از آن انجام شد و اولین بانک اسلامی مالزی کار خود را شروع کرد. این بانک به انتشار اوراق بهادار بی بهره با نام «گواهی سرمایه‌گذاری دولتی» اقدام کرد. این گواهی‌ها نشان‌دهنده بدهی بانک اسلامی مالزی به دولت بود و نرخ بهره از پیش تعیین شده‌ای برای این اوراق وجود نداشت، بلکه نرخ بازدهی آن‌ها توسط دولت و به تشخیص آن اعلام می‌شد. البته قبل از انتشار اولین صکوک جهانی توسط مالزی در دسامبر ۲۰۰۱، مؤسسه پولی بحرین اولین بار در حوزه کشورهای خلیج فارس در ۱۳ ژوئن سال ۲۰۰۱ اسناد دولتی را با سررسید سه‌ماهه مطابق با قوانین اسلامی با عنوان صکوک سلم (سَلَف) و به ارزش ۲۵ میلیون دلار منتشر کرد (سروش ۱۳۸۹).

صکوک کارکردهای مهمی در اقتصاد کشورهای اسلامی دارد. تأمین مالی طرح‌های بزرگ و کلان اقتصادی براساس شریعت اسلامی، مدیریت نقدینگی بازار پول نظام بانکی کشورهای اسلامی، مدیریت خطر و نااطمینانی، و کمک به توزیع عادلانه درآمد و ثروت از مهم‌ترین کارکردهای صکوک به‌شمار می‌رود (تسخیری ۱۳۸۶).

اوراق مشارکت که به‌نوعی روش ابداعی جمهوری اسلامی ایران برای تأمین مالی اسلامی طرح‌ها و فعالیت‌های اقتصادی است، اولین بار در سال ۱۳۷۳ توسط شهرداری تهران و به‌منظور تأمین مالی طرح‌های نوسازی بافت فرسوده و اجرای بزرگراه نواب به مبلغ ۷۴ میلیارد ریال و با نرخ سود علی‌الحساب ۲۰ درصد و با استفاده از ظرفیت ایجادشده در تبصره ۸۵ برنامه دوم توسعه اقتصادی، فرهنگی، و اجتماعی مصوب آذر ۱۳۷۳ انتشار یافت، اما به دلیل عدم اطلاع محققان حوزه مطالعات اقتصاد اسلامی از این موضوع، سابقه انتشار اوراق تأمین مالی اسلامی در کشورمان به سه سال بعد و پس از تصویب قانون نحوه انتشار اوراق مشارکت در سال ۱۳۷۶ نسبت داده می‌شود. بر این اساس، می‌توان جمهوری اسلامی ایران را از پیش‌گامان طراحی و استفاده از ابزارهای اسلامی در بازارهای مالی به‌شمار آورد.

۲.۲ تحلیل بازار صکوک در ایران و جهان

پس از بروز بحران‌های مالی بین‌المللی در سال‌های ۱۹۹۷، ۲۰۰۸، و پی‌آمدهای ناگوار آن، بازارهای مالی اسلامی علاقه‌مندان بسیاری پیدا کرد. صکوک به منزله رایج‌ترین ابزار مالی

اسلامی توجه بسیاری از ناشران و سرمایه‌گذاران اسلامی و غیراسلامی را به خود جلب کرد و توانست مرز بازارهای مالی اسلامی و گستره استفاده از ابزارهای مالی اسلامی را فراتر از کشورهای اسلامی توسعه دهد. حجم انتشار اوراق اسلامی در بازار سرمایه طی سالیان گذشته افزایش یافته است و علاوه بر بنگاه‌های اقتصادی که به انتشار صکوک اقدام می‌کردند، دولت، وزارت‌خانه‌ها، و شرکت‌های دولتی نیز به انتشار صکوک پرداختند (صلواتیان و حسینی دولت‌آبادی ۱۳۹۸).

انتشار صکوک در کل جهان در سال ۲۰۱۹ به رقم ۱۴۵/۷ میلیارد دلار رسید. این رقم بالاترین ارزش انتشار صکوک از زمان شروع به کار آن در سال ۲۰۰۱ به حساب می‌آید. رشد انتشار صکوک در سال ۲۰۱۹ نسبت به سال قبل از آن معادل ۱۸/۳ درصد و نسبت به سال ۲۰۱۷ معادل ۲۸/۴ درصد بوده است. حجم صدور صکوک در طول سال ۲۰۱۹ عمدتاً به دلیل صدور صکوک از آسیا، شورای همکاری خلیج فارس، آفریقا، و برخی از مناطق دیگر جهان بود. هرچند سهم کشورهایمانند اندونزی، امارات، عربستان سعودی، و ترکیه با حجم خوب افزایش یافته است، مالزی هم‌چنان بر بازار صکوک تسلط دارد (DDCAP Group 2020).

انتشار صکوک در بازارهای مالی جهان به دو شکل صکوک داخلی (domestic sukuk) و صکوک بین‌المللی (international sukuk) صورت می‌گیرد. صکوک داخلی تابع قوانین داخلی کشور ناشر و صرفاً برای جذب منابع مالی از سرمایه‌گذاران داخلی منتشر می‌شوند، در حالی که صکوک بین‌المللی در بازارهای مالی بین‌الملل عرضه می‌شوند و هدف این صکوک تأمین مالی طرح‌های بزرگ اقتصادی توسط سرمایه‌گذاران عمده سایر کشورهاست. در کل انتشار صکوک بین‌المللی در سال ۲۰۱۹ معادل ۳۸/۵ میلیارد دلار بوده است که به معنای افزایش ۵/۴۹ میلیارد دلار یا رشد مثبت ۱۶/۶ درصدی نسبت به سطح ۲۰۱۸ است. در سال ۲۰۱۹ بالاترین ارزش انتشار صکوک بین‌المللی از زمان راه‌اندازی صکوک ثبت شده است.

انتشار صکوک توسط دولت‌ها، شبه‌دولت‌ها، و تاحدودی شرکت‌ها و مؤسسات مالی و عمدتاً از کشورهای شورای همکاری خلیج فارس، اندونزی، و مالزی به این افزایش حجم کمک کرده است. تجزیه و تحلیل انتشار صکوک بلندمدت و کوتاه‌مدت بین‌المللی نشان می‌دهد که در سال ۲۰۱۹، ۲۹/۴ میلیارد دلار صکوک بلندمدت در برابر ۹ میلیارد دلار صکوک کوتاه‌مدت با نسبت‌های ۷۶/۵ و ۲۳/۵ درصد صادر شده است. هم‌چنین، در مورد صکوک داخلی آمارها نشان می‌دهند که انتشارات صکوک داخلی از سطح ۹۰/۱ میلیارد

دلار در سال ۲۰۱۸ به ۱۰۷/۳ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۹ یا در حدود مثبت ۱۸/۹ درصد افزایش یافته است. بزرگ‌ترین بخش این افزایش مربوط به مشارکت مالی مالزی با حدود ۵۴ میلیارد دلار و متعاقب آن عربستان سعودی با ۱۸/۹، اندونزی ۱۷/۳، و ترکیه ۸/۸ میلیارد دلار است.

از سوی دیگر، براساس گزارش بازار مالی اسلامی بین‌المللی از کل صکوک بین‌المللی منتشرشده در سال ۲۰۱۹، ۳۰ درصد به وزارت‌خانه‌های دولتی، ۴۱ درصد به نهادهای شبه‌دولتی، ۱۳ درصد به بنگاه‌های اقتصادی بخش خصوصی، و بقیه به سایر مؤسسات و سازمان‌ها تعلق دارد. در همین سال ۵۶ درصد از کل صکوک به صورت صکوک وکالت، ۱۱ درصد صکوک اجاره، ۹ درصد صکوک مضاربه، ۳ درصد صکوک مرابحه، و بقیه به صورت صکوک ترکیبی (hybrid) اجاره - مرابحه، وکالت - مرابحه، و سایر اشکال صکوک ترکیبی بوده است. در صکوک داخلی بیش‌ترین سهم به صکوک مرابحه با ۳۰ درصد و صکوک اجاره با ۲۰ درصد اختصاص دارد. صکوک ترکیبی داخلی به صورت‌های مختلف وکالت - مرابحه، مضاربه - مرابحه، و انواع در حدود ۲۳ درصد از کل صکوک داخلی را تشکیل می‌دهند (ibid.).

بررسی روند انتشار صکوک ده سال اخیر جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد که عملکرد بازار سرمایه از سال ۱۳۸۹ تا ۱۳۹۴ بسیار ضعیف و در مجموع شش سال رقم ناچیز ۳۶ هزار میلیارد ریال (با نرخ رسمی تسعیر دلار معادل ۱/۷ میلیارد دلار) را ثبت کرده است، اما این رقم در سال ۱۳۹۵ با رشد مثبت قابل توجه ۵۴۰ درصدی به مبلغ ۷۸ هزار میلیارد ریال (معادل ۲/۵ میلیارد دلار) افزایش یافت. انتشار صکوک در بازار مالی ایران در سال‌های بعد و تا سال ۱۳۹۷ کم‌وبیش نوسانات کمی داشته است تا این‌که در سال ۱۳۹۸ توانست بالاترین عملکرد را با انتشار ۲۵۱ هزار میلیارد دلار (معادل ۶ میلیارد دلار) ثبت کند. از سوی دیگر، بررسی نوع صکوک منتشرشده براساس عقود اسلامی در سال ۱۳۹۸ نشان می‌دهد که ۴۹ درصد صکوک مرابحه، ۳۷ درصد صکوک رهنی، ۱۲ درصد صکوک منفعت، و ۲ درصد به صورت خرید دین صادر شده است. علی‌رغم تلاش‌های صورت‌گرفته در چند سال اخیر به‌ویژه در بخش نظری و توفیقات بازار سرمایه در سال ۱۳۹۸، هم‌چنان جمهوری اسلامی ایران در مقایسه با کشورهای دیگر نظیر مالزی، بحرین، و اندونزی سهم بسیار اندکی را از انتشار صکوک دارد و برای توسعه بیشتر بازار مالی اسلامی خود و قرارگرفتن در کنار سایر کشورهای پیش‌گام با چالش‌های جدی مواجه است. وجود محدودیت‌های قانونی، ساختار نامناسب مالی و بانکی، عدم فرهنگ‌سازی

مناسب، بی‌اطلاعی سرمایه‌گذاران از صکوک و کارکردهای آن، و پیچیدگی انتشار صکوک در مقایسه با سایر منابع تأمین مالی از مهم‌ترین چالش‌های پیش‌روی توسعه بازار مالی اسلامی در جمهوری اسلامی ایران به‌شمار می‌رود.

۳. مشخصات شناسنامه‌ای و ساختار اثر

۱.۳ معرفی مؤلف و ناشر

امیرحسین مزینی اثر موردبررسی و نقد در این مقاله را به‌رشته تحریر درآورده است. این اثر برگرفته از یک طرح پژوهشی با عنوان «امکان‌سنجی استفاده از اوراق صکوک در اقتصاد ایران، مطالعه موردی بخش معدن و صنایع معدنی» است که در پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس در سال ۱۳۸۸ انجام گرفت و انتشار یافت. امیرحسین مزینی دانشیار این پژوهشکده و دانش‌آموخته دکتری تخصصی علوم اقتصادی گرایش اقتصاد بین‌الملل و اقتصاد پولی از این دانشگاه است. ارزیابی اقتصادی طرح‌ها و اقتصاد اسلامی به ویژه مباحث تأمین مالی اسلامی از مهم‌ترین زمینه‌های کاری نام‌برده است و کتب و مقالات متعددی در این خصوص گردآوری و تألیف کرده است. امیرحسین مزینی، علاوه بر این اثر، کتب *ارزیابی اقتصادی طرح‌ها؛ اقتصاد مهندسی (۱۳۹۴)* و *ارزیابی اقتصادی طرح‌ها؛ موضوعات پیشرفته (۱۳۹۶)* را توسط انتشارات سمت منتشر کرده است.

پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس فعالیت خود را در سال ۱۳۶۸ تحت عنوان «مؤسسه تحقیقات اقتصادی» آغاز کرد و پس از یک دهه فعالیت در سال ۱۳۷۷ با اخذ موافقت قطعی از وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری به پژوهشکده ارتقا یافت. این پژوهشکده اشاعه و گسترش تحقیقات بنیادی، کاربردی، و توسعه‌ای در حوزه دانش اقتصاد و مبتنی بر نیاز جامعه، جهت‌دادن به موضوعات پایان‌نامه‌ها و رساله‌های دانشجویان رشته اقتصاد، انجام طرح‌های پژوهشی برای سایر دستگاه‌های اجرایی، و ارائه راه‌کارهای علمی و عملیاتی برای رفع مشکلات سایر بخش‌های اقتصادی را به‌عنوان اهداف کلیدی خویش اعلام کرده است.

۲.۳ معرفی ساختار اثر

انتشارات کتاب شمس لیتوگرافی، چاپ، و صحافی اثر موردبررسی و نقد در این مقاله را در پاییز سال ۱۳۸۹ برعهده گرفت و سرانجام کتاب مدنظر را پژوهشکده اقتصاد دانشگاه

تربیت مدرس منتشر کرد. کتاب در نوبت اول انتشار با شمارگان هزار نسخه و با قیمت پنجاه هزار ریال و با شماره شابک ۴۰۸-۶۲۳۰-۹۶۴-۹۷۸ در قطع وزیری و در ۲۲۲ صفحه انتشار یافت.

کتاب، علاوه بر مقدمه ناشر و پیش‌گفتار مؤلف، از هفت فصل تشکیل شده است. ناشر در مقدمه توسعه علمی و دستیابی به پیشرفت‌های اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی را در گرو ایجاد فضا و بستر مناسب برای تبادل اندیشه‌ها، دستاوردهای علمی، و به‌اشتراک‌گذاری آن‌ها می‌داند. هم‌چنین، ناشر از خود به‌عنوان قطب فعالیت‌های علمی و پژوهشی اقتصاد اسلامی کشور یاد می‌کند و برگزاری شش‌همایش ملی و بین‌المللی اقتصاد اسلامی و نه‌نشست سالانه محققان اقتصاد اسلامی دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی کشور را مصادیق این ادعا می‌داند. مؤلف در پیش‌گفتار مقوله تجهیز منابع و تأمین مالی فعالیت‌های اقتصادی را از جمله موضوعات مهم سیاست‌گذاری اقتصادی دانسته و معتقد است بروز بحران اقتصادی جهان در سال ۲۰۰۸ و نارسایی‌های ایجادشده در بازارهای مالی باعث بروز نوعی تردید در کارکردهای نظام مالی بین‌المللی شده است و تجدیدنظر در قابلیت‌های بازارهای مالی متعارف را ضروری دانسته است. بر این اساس، مؤلف استفاده از ابزارهای تأمین مالی اسلامی و به‌طور مشخص صکوک را، که در سال‌های اخیر در عرصه بین‌المللی مورد توجه قرار گرفته است، مهم‌ترین ابزار تأمین مالی اسلامی تلقی می‌کند.

فصل اول، با عنوان «روش‌ها و ابزارهای تأمین مالی و صکوک»، به مباحث متنوعی از نظام مالی اختصاص دارد. در مباحث اولیه این فصل به موضوعات کلی نظام مالی متعارف نظیر کارکردهای نظام مالی، طبقه‌بندی بازارهای مالی، انواع اوراق بهادار در بازارهای مالی، و انواع روش‌های تأمین مالی طرح‌های اقتصادی اشاره شده است. مؤلف در بخش دیگری از این فصل به مسئله ناسازگاری شیوه‌های متعارف تأمین مالی با شریعت اسلامی و معرفی ابزارهای مالی در قالب عقود اسلامی پرداخته است. هم‌چنین، مؤلف در انتهای مطالب این فصل، ضمن برشمردن انواع عقود اسلامی، به مزایا و محدودیت‌های این اوراق پرداخته است. مؤلف اعتقاد دارد که باوجود مزیت‌هایی مانند امکان مدیریت دارایی‌ها و بدهی‌ها، سرمایه‌گذاری مطابق قوانین و شریعت اسلامی، تسهیم ریسک، قابلیت معامله در بازارهای بین‌المللی، و برخورداری از مزیت امکان سرمایه‌گذاری‌های کوچک این نوع از اوراق بهادار، محدودیت‌هایی نظیر فقدان بازارگردان، پایین بودن درجه نقدشوندگی، و نبود معیار مناسب ارزیابی پرتفوی سرمایه‌گذاری را دارد.

فصل دوم اثر به الزامات و پیش‌نیازهای انتشار صکوک در اقتصاد ایران اختصاص دارد. در این فصل، سه موضوع کارآیی بازار سرمایه، منصفانه و کارآمد بودن بازار، و خطرهای نظام‌مند اندک مهم‌ترین شرایط موفقیت انتشار اوراق مشارکت در بازار سرمایه معرفی شده است. مؤلف در این فصل به مباحث مختلفی درباره صکوک از جمله شرایط انتشار آگهی عرضه صکوک، ملاحظات فقهی، زیرساخت‌های موردنیاز بازار صکوک، لزوم یک‌نواختی فرایندهای ارزیابی، و قیمت‌گذاری صکوک پرداخته است.

مؤلف تجربیات کشورهای مختلف در انتشارات صکوک را در فصل سوم به بحث گذاشته است. در این فصل به آمارهای متعددی از انتشار صکوک در سطح جهانی با ویژگی‌های مختلف و در قالب جدول‌های متعدد اشاره شده است. بر این اساس، اولین تجربه انتشار صکوک به بانک مرکزی مالزی در جولای ۱۹۸۳ نسبت داده شده است. در حوزه کشورهای خلیج فارس نیز اولین بار در ژوئن ۲۰۰۱ مؤسسه پولی بحرین اسناد دولتی مطابق با شریعت اسلامی را تحت عنوان صکوک سلم (سَلَم) منتشر کرد. هم‌چنین، بانک توسعه اسلامی در سال ۲۰۰۳ صکوک ترکیبی را با سررسید پنج‌ساله منتشر کرد و در اکتبر همین سال بزرگ‌ترین انتشار صکوک تا آن تاریخ، یعنی عرضه هفت صد میلیون دلار صکوک، توسط مجموعه‌ای از بانک‌ها و مؤسسات اسلامی انجام گرفت.

فصل چهارم اثر به بررسی ساختار و ویژگی‌های بازارهای پولی و مالی در اقتصاد ایران پرداخته است. در این فصل، عملکرد نظام بانکی در جذب منابع و ارائه تسهیلات در بخش‌های مختلف اقتصادی در بازه زمانی ۱۳۶۹ تا ۱۳۸۷ مورد بررسی قرار گرفته است. مؤلف در قسمت دیگری از این فصل، ضمن ارائه آمارهای مختلفی از نرخ‌های سود اسمی و واقعی نظام بانکی، بیان می‌کند که بالا بودن نرخ‌های تورم باعث منفی شدن نرخ‌های سود واقعی، اختلال در جذب منابع، جهت‌دهی نامناسب تسهیلات بانکی، و در نهایت گسترش رانت و فساد شده است. مؤلف در ادامه مباحث فصل چهارم به سیاست انتشار اوراق مشارکت به‌منزله یکی از روش‌های مؤثر اجرای سیاست‌های پولی و مالی و با هدف مشارکت عمومی در اجرای طرح‌های عمرانی-انتفاعی سودآور پرداخته است و با ارائه جدولی از خلاصه وضعیت انتشار اوراق مشارکت در سال‌های ۱۳۸۶ و ۱۳۸۷ به این جمع‌بندی می‌رسد که رمز موفقیت دولت در اعمال این سیاست مشارکت بانکیها در خرید این اوراق بوده است.

مؤلف در فصل پنجم ساختار و ویژگی‌های بخش معدن و صنایع معدنی (روی‌کرد نظری) را بررسی کرده است. بخش قابل‌توجهی از این فصل به مباحث ارزیابی اقتصادی

طرح‌ها، فناوری، و طبقه‌بندی آن‌ها اختصاص دارد و مؤلف صرفاً در یک مبحث کوتاه به موضوع اصلی این فصل، یعنی بررسی ویژگی‌های ساختاری بخش معدن، پرداخته است. در فصل ششم ساختار و نوع نیاز مالی بخش معدن و صنایع معدنی کشور مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در این فصل روند سرمایه‌گذاری در بخش معدن و زیربخش‌های آن طی دو دوره زمانی بررسی شده است. دوره اول از ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ تا انتهای برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی در سال ۱۳۸۳ و دوره دوم در طول برنامه چهارم توسعه از سال ۱۳۸۴ تا پایان ۱۳۸۷ است. مؤلف ضمن ارائه آمارهایی از سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف اقتصادی به بررسی روند تشکیل سرمایه ثابت ناخالص در بخش صنعت و معدن و سهم آن در کل سرمایه‌گذاری پرداخته است. در آخر، موضوع اصلی این اثر در فصل هفتم بررسی شده است. مؤلف در این فصل، ضمن بررسی جایگاه صکوک در شریعت اسلامی، به مسئله انتشار آن به مثابه مصدافی از فرایند تبدیل کردن دارایی‌ها به اوراق بهادار اشاره می‌کند و ضمن برشمردن ویژگی‌ها و خطرهای عقد اسلامی استصناع، انتشار صکوک براساس این عقد را به منظور عملیاتی کردن روش تأمین مالی اسلامی بخش معدن و صنایع معدنی کشور پیش‌نهاد می‌دهد.

۴. توصیف و نقد مشخصات ظاهری اثر

۱.۴ نقد شکلی و چاپی

برای بررسی و نقد شکلی کتاب بر موضوعات مهمی هم چون چگونگی طراحی جلد، وضعیت حروف‌نگاری، نحوه صفحه‌آرایی و چپش مطالب، تعداد اغلاط املائی، و کیفیت چاپ و صحافی تأکید می‌شود. جلد اثر از شکل کلی طراحی کتب انتشارات پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس پیروی می‌کند. این جلد طرحی ساده دارد و تا حدودی گویاست، اما با توجه به تمرکز این اثر بر مطالعه موردی بخش معدن و صنایع معدنی نمادی از این بخش اقتصادی بر جلد دیده نمی‌شود. عنوان روی جلد اثر به روشنی نشان می‌دهد که این مجلد به جای این که یک کتاب استاندارد در یک موضوع خاص باشد، صرفاً گزارشی از یک طرح تحقیقاتی یا مقاله بسط‌یافته‌ای است که بی‌دلیل هیبت کتاب به خود گرفته است. چاپ عنوان و مشخصات مؤلف به انگلیسی در پشت جلد به دلیل عدم وجود خلاصه یا چکیده انگلیسی در این اثر کاری اضافی به حساب می‌آید. در ضمن عنوان انگلیسی اثر در فهرست ناقص است و به ادامه عنوان، یعنی «The Case Study of Mines and Mining Industries»،

اشاره‌ای نشده است. در مجموع کتاب مدنظر به لحاظ حروف‌نگاری، اندازه، و نوع قلم به کاررفته در آن ضعیف ارزیابی می‌شود. ترتیب اندازه قلم عناوین اصلی، فرعی، و زیرفرعی رعایت نشده است و عناوین در تمامی متن با یک اندازه قلم نوشته شده است. این مسئله امکان تشخیص عناوین اصلی از فرعی و تسلسل مطالب را برای مخاطب دشوار کرده است. شماره‌گذاری عناوین بسیار نامنظم و ناهم‌سان است. در جایی از اعداد، مربع، خط تیره، دایره و در جایی دیگر از حروف فارسی یا ارقام یونانی یا ترکیبات نامنظمی از همه این نمادها استفاده شده است. گرچه در تمامی فصول این اشکال وجود دارد، اوج این بی‌نظمی را می‌توان در فصل چهارم مشاهده کرد. البته باید به این اشکال عنوان‌بندی نشدن مطالب ابتدای فصول و تمامی مباحث فصل سوم را نیز اضافه کرد که مؤلف بدون نیاز متن و موضوع به این امر به این مطالب و مباحث پرداخته است.

صفحه‌آرایی کتاب با وجود اشکال ناهم‌ترازی خطوط آخر صفحات و سفیدماندن برخی از صفحات تاحدی خوب ارزیابی می‌شود. در صفحات ۶، ۱۴، ۱۵، ۲۶، ۲۹، ۳۴، ۳۵، ۴۴، ۴۵، ۹۷، ۱۱۲، ۱۱۴، ۱۲۶، ۱۳۹، ۱۴۶، ۱۶۴، و ۱۷۷ ناهم‌ترازی خطوط آخر صفحات مشاهده می‌شود. فاصله خطوط نوشتاری نیز در برخی از صفحات مانند ۳۸ و ۱۰۴ با سایر صفحات اثر هماهنگ نیست. از اشکالات دیگر، عدم رعایت تناسب صحیح در تعداد صفحات فصول به خصوص در فصول دوم و سوم است. صفحه‌آرایی کتاب از لحاظ نحوه گنجاندن جدول‌ها در متن نیز دارای ضعف است. در برخی از جدول‌ها مانند ۸-۱ و ۹-۱ در صفحات ۳۹ و ۴۰ درج عنوان جدول و قرارگرفتن خود جدول در متن از نظر افقی یا عمودی بودن هماهنگ نیست. جدول صفحه ۴۵ بدون عنوان و شماره است. هم‌چنین، عناوین جدول‌های ۳-۶ در صفحه ۶۷ و ۱۷-۶ در صفحه ۱۵۴ در یک صفحه قبل یعنی صفحات ۶۶ و ۱۵۳ درج شده است، به طوری که به نظر می‌رسد جدول‌ها عنوان ندارند.

۲.۴ نقد نگارشی و ویرایشی

توالی معقول و منطقی مطالب یک کتاب در یک خط سیر مشخص، هدف‌مند، و سلسله‌مراتبی از مهم‌ترین مشخصه‌های یک کتاب علمی و درسی خوب به‌شمار می‌رود، به طوری که مفاهیم بنیادی و عمومی در سطوح پایین و نزدیک به قاعده هرم مطالب و مفاهیم جزئی‌تر و تخصصی‌تر در سطوح بالای آن قرار گیرند. اثر موردبررسی و نقد به دلیل این که ارائه‌دهنده گزارشی از یک طرح تحقیقاتی با همین عنوان است، فاقد این

ویژگی هاست. هر نوشته و اثر علمی باید از لحاظ زبانی، ساختاری، فنی، و تخصصی موردبررسی و ویرایش قرار گیرد تا خطاها و سهل‌انگاری‌های علمی، ساختار ضعیف جملات، و به‌کارگیری واژگان تخصصی نامناسب اصلاح شود و مواردی مانند نحوه فصل‌بندی و پاراگراف‌بندی مطالب، میزان رعایت علائم سجاوندی، و روش قرارگرفتن تصویرها و جدول‌ها در متن ارزیابی و بازبینی شوند. این اثر ویرایش ادبی و علمی نشده است. این موضوع سبب شده است تا اثر به‌لحاظ نحوه و میزان رعایت اصول نگارش فارسی ضعیف ارزیابی شود. عدم به‌کارگیری مناسب فاصله و نیم‌فاصله در نوشتن واژه‌های ترکیبی و استفاده نادرست از نشانه‌های سجاوندی از مهم‌ترین ایرادات نگارشی کتاب به‌شمار می‌رود که به‌طور مکرر در سراسر متن مشاهده می‌شود. فهرست‌نویسی فصول، جدول‌ها، و نمودارها کامل و دقیق انجام شده است.

قراردادن فاصله کامل بین واژه‌های ترکیبی از شایع‌ترین اشکالات ویرایشی این متن است که در تمامی جملات و خطوط متن دیده می‌شود. کلمات «پس‌انداز کنندگان» در صفحه ۲، «کوتاه مدت» در صفحات ۴، ۵، ۶، ۱۴، و ...، «طبقه بندی» در صفحه ۵، «بلند مدت» در صفحات ۷ و ۷۶، «فراهم آوری» در صفحه ۱۶، «تقسیم بندی» و «هیچ گونه» در صفحه ۱۷، «بین‌المللی»، «سرمایه گذار»، و «می توان» در صفحه ۲۱، «راه اندازی» و «می گیرد» در صفحه ۲۲، «زمان بندی» و «قرض گیرنده» در صفحه ۲۴، «سرمایه گذاران» و «تصمیم گیری» در صفحه ۴۸، «می یابد»، «شکل گیری»، و «عده ای» در صفحه ۴۹، «کار آمد» و «ویژگی های» در صفحه ۵۰، و ...، «می نماید» در صفحه ۱۷۲، «می رسد» و «گزینه هایی» در صفحه ۱۸۸، «جمع بندی» در صفحه ۱۸۹، «ترازنامه ای» در صفحه ۱۹۳، و «ریسک های» در صفحه ۲۰۲ نمونه‌هایی از تعداد بی‌شمار استفاده ناصحیح از فاصله به‌جای نیم‌فاصله در واژه‌های ترکیبی است. از دیگر اشکالات ویرایشی سرهم‌نوشتن واژه‌های ترکیبی و رعایت نکردن نیم‌فاصله در آن‌هاست. تعداد این موارد به‌قدری فراوان و مکرر است که بیان همه موارد خارج از مجال این مقاله است و صرفاً به ذکر موارد معدودی اکتفا می‌شود. واژه‌های ترکیبی «بنگاه‌های»، «نارسایی‌های»، و «طرح‌های» در صفحه ۳، «چنانکه» و «راه‌های» در صفحه ۴، «وام‌های» و «بوجود آوردن» در صفحه ۷، «بعنوان» در صفحه ۱۷، «بکارگیری» در صفحه ۲۱، «نشانگر» در صفحه ۲۸، «دستکاری» در صفحه ۴۸ و ...، «بحساب» در صفحه ۱۲۷، «دارایی‌ها» در صفحه ۱۲۹، «صرفنظر» در صفحه ۱۶۸، و «ریسک‌های» در صفحه ۲۰۲ نمونه‌ای از این موارد است.

کتاب در رعایت فاصله و به‌کارگیری نشانه‌های نقطه و ویرگول بین کلمات دارای ضعف است. به مواردی از این دست اشاره می‌شود: «... می‌باشد، در ...» در صفحه ۵، «... برخوردارند، بهره ...» در صفحه ۶، «... اوراق بهادار ممکن ...» در صفحه ۸، «... می‌گیرند، زیرا ...» در صفحه ۱۰، «... ارتباط است، در ...» در صفحه ۱۲، «... عمدتاً بر حسب ...» در صفحه ۱۵، «... کنترل، اهمیت ..» و «... دهند. اگر ..» در صفحه ۲۲، «... سازد، ممنوعیت ...» در صفحه ۲۵، و «... دارا هستند. روند ...» در صفحه ۷۷، «... شده است (جدول شماره ۱۴-۶)». در صفحه ۱۴۹، و «... عمدتاً دولتی ...» در صفحه ۱۷۵.

درج واژه‌ها و اصطلاحات انگلیسی در متن اثر بدون ذکر معادل فارسی آن‌ها یا بدون شرح کامل در پانویس از اشکالات دیگر این اثر به‌شمار می‌رود، مانند «BOT» در صفحه ۱۸؛ «SPV» در صفحات ۳۳، ۳۶، و ۳۸؛ «Moody»، «Baa2»، و «BBB» در صفحه ۶۱؛ «Solidarity trust»، «Services Limited»، و «HSBC» در صفحه ۶۲؛ «Libor» در صفحات ۶۳، ۶۶؛ «Fixed rate» در صفحه ۶۷، «IRR»، «Berardi project»، «New Polaris»، «Black Fox»، «Timmins West»، و «Donkin coal Project» در صفحه ۱۱۸؛ «Buy Back» در صفحه ۱۸۰.

۳.۴ نقد ارجاع‌دهی و منبع‌نویسی اثر

از ویژگی‌های بارز یک نوشتار علمی و تخصصی بهره‌گیری از اندیشه‌های دیگر محققان و ارجاع به مستندات و مدارک آن‌هاست. شیوه‌نامه‌های متعدد و متفاوتی برای ارجاع‌دهی و منبع‌نویسی وجود دارد که ضروری است پژوهش‌گران ضمن پیروی از یک شیوه‌نامه معتبر در تمامی متن اصل وحدت رویه را در این خصوص رعایت کنند. کتاب موردبررسی و نقد در مقاله حاضر از لحاظ نحوه ارجاع‌دهی و منبع‌نویسی ضعیف ارزیابی می‌شود. از اشکالات مشهود این اثر ارجاع به منابع در عناوین و سرفصل‌هاست، به‌طوری‌که محل و موضوع دقیق ارجاع مشخص نیست. عناوین «اوراق بهادار غیرقابل معامله» در صفحه ۱۱، «اوراق بهادار در بازار سرمایه» در صفحه ۱۳، «وام‌های تضمینی خارجی» در صفحه ۱۹، «ملاحظات مربوط به انتشار آگهی صکوک» در صفحه ۵۱، «اوراق صکوک مصداقی از تبدیل به اوراق بهادار نمودن دارایی‌ها» در صفحه ۱۹۲، و «استفاده از عقد استصناع در قالب قانون عملیات بانکی بدون ربا» در صفحه ۱۹۷ از جمله این نوع ارجاع‌دهی نامناسب است. ارجاع‌دهی به سازمان‌ها و وزارت‌خانه‌ها بدون ذکر مشخصات نویسنده از نقاط ضعف دیگر این کتاب است. ارجاع به «وزارت امور اقتصادی و دارایی» در صفحات ۱۰ و ۷۰، «سازمان

بورس اوراق بهادار تهران» در صفحات ۱۴ و ۱۰۰، «مرکز مطالعات تکنولوژی دانشگاه صنعتی شریف» در صفحه ۲۹، «پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی ایران» در صفحه ۵۱، «وزارت صنایع و معادن» در صفحات زیادی از فصل ششم نمونه‌هایی از این اشکال در ارجاع‌دهی به‌شمار می‌رود. هم‌چنین، جدول‌ها و نمودارها در صفحات ۹، ۲۷، ۳۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۱۰۴، ۱۱۳، ۱۱۵، ۱۹۵، و ۲۰۲ منبع ندارند. در آخر، مؤلف در فهرست منابع از ۴۶ منبع فارسی و دوازده منبع انگلیسی نام برده است که از بسیاری از آن‌ها در هیچ‌جای متن استفاده نکرده است که برشمردن آن‌ها به‌علت تعداد زیاد از فرصت این مقاله خارج است و از ذکر موارد آن خودداری می‌شود.

۵. تحلیل و نقد محتوایی اثر

۱.۵ نقد جایگاه اثر در برنامه‌های آموزشی

همان‌گونه که قبلاً اشاره شد، اثر موردبررسی و نقد برگرفته از طرحی تحقیقاتی است که مؤلف سعی کرده است آن را به‌صورت کتاب تدوین و چاپ کند. از ویژگی‌های بارز یک کتاب آموزشی ضرورت پیوستگی و ارتباط منطقی مطالب است، به‌نحوی که خواننده بتواند به‌آسانی و بدون کم‌ترین دشواری و ابهام موضوع اصلی کتاب را دنبال کند. مطالب این اثر مجموعه‌ای از مباحث متنوع در حوزه‌های مختلف اقتصادی است، به طوری که در بخشی از کتاب به موضوعات بانک‌داری، بیمه، و بورس اوراق بهادار و در بخشی دیگر به مباحثی هم‌چون عقود اسلامی، ارزیابی اقتصادی طرح‌ها، و تحلیل‌های آماری بخش معدن پرداخته شده است. چنین مجموعه‌ای به‌دلیل عدم انطباق آن با سرفصل دروس دانشگاهی نمی‌تواند به‌عنوان منبع درسی مورد استفاده قرار گیرد. هم‌چنین، کتاب به‌لحاظ جامعیت، تناسب با اهداف آموزشی، و بهره‌گیری از ابزارهای لازم برای انتقال و تفهیم مباحث علمی و تخصصی یک منبع درسی مطلوب نیست و از این نظر جایگاه مناسبی در برنامه‌های آموزشی رشته‌های تحصیلی دانشگاهی ندارد.

۲.۵ نقد نظم و استحکام مباحث

در نقد نظم و استحکام مباحث کتاب بر خصوصیات مانده انطباق مطالب و فصول با عناوین، تقدم و تأخر منطقی مطالب و فصول، انسجام درونی مطالب، و استحکام تجزیه و تحلیل‌ها تأکید می‌شود. در آثار نوشتاری تخصصی، به‌ویژه در کتاب، موضوع

ویرایش علمی امری ضروری است که کتاب مورد بررسی فاقد ویراستار علمی است و مورد ویرایش علمی قرار نگرفته است. این نقیصه سبب نوعی بی‌نظمی در چینش مطالب، عدم تطابق عنوان با محتوا، و عدم رعایت مسئله ترتیب کلی و جزئی بودن عناوین و سرفصل‌ها شده است. مؤلف در فصل دوم به مسئله الزامات و پیش‌نیازهای انتشار صکوک در اقتصاد ایران پرداخته است، در حالی که دو موضوع ساختار و ویژگی‌های بازارهای پولی و مالی اقتصاد ایران و تجربیات بین‌المللی در انتشار اوراق صکوک، که جزء مباحث پایه‌ای به‌شمار می‌روند، به ترتیب در فصول چهارم و سوم ارائه شده‌اند و لازم است خواننده اثر، پس از آگاهی از ساختار و ویژگی‌های اقتصاد ایران و مرور تجربیات انتشار صکوک در سایر کشورها، از الزامات و پیش‌نیازهای آن در ایران در فصل بعدی مطلع شود. مباحث فصل سوم کاملاً بدون عنوان بندی و بدون نظم منطقی ارائه شده‌اند. آمارها و اطلاعات گزارش شده در جدول‌های این فصل بدون تحلیل، اشاره، و استناد به آن‌ها در متن آورده شده‌اند.

نادیده گرفتن بانک مرکزی و نقش اساسی آن در بازار پول، به ویژه در انتشار صکوک در مباحث فصل چهارم، از اشکالات محتوایی این اثر به‌شمار می‌رود. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران با نرخ گذاری دستوری، مستقیم، و خارج از قواعد سرمایه گذاری برای صکوک سبب افزایش هزینه‌های غیربهره‌ای و توزیع غیرشفاف منابع مالی حاصل از انتشار صکوک می‌شود. این موضوع چالشی جدی پیش روی توسعه کاربرد صکوک است و باعث شده است تا استفاده از این اوراق اسلامی در اقتصاد ایران و سهم آن در بازار مالی اسلامی بسیار ناچیز باشد. مداخله غیردستوری بانک مرکزی، الزام به رتبه بندی اعتباری صکوک، امکان انتشار صکوک بدون کاپن، افزایش عمق بازار صکوک از طریق نرخ گذاری منصفانه آن، و کاهش رویه‌های اداری و اجرایی انتشار صکوک از مهم ترین راه کارهای مقابله با چالش‌های توسعه بازار مالی اسلامی در اقتصاد ایران است (صلواتیان و حسینی دولت‌آبادی ۱۳۹۸). بی‌توجهی به چنین موضوع بااهمیتی در این کتاب و عدم بررسی و ارائه راه کارهای مناسب برای استفاده همه گیر از صکوک به عنوان یک منبع مالی اسلامی از اشکالات جدی این اثر است. مؤلف در فصل پنجم قصد بررسی ساختار و ویژگی‌های بخش معدن و صنایع معدنی را با رویکرد نظری داشته که چندان موفق عمل نکرده است، زیرا به استثنای سه صفحه آخر این فصل، یعنی صفحات ۱۱۶ تا ۱۱۹، بقیه مطالب این فصل به موضوع نامربوط ارزیابی اقتصادی طرح‌ها اختصاص دارد که با عنوان این فصل هیچ ارتباطی ندارد. محتوای مباحث فصل ششم با عنوان آن (تحلیل ساختار و نوع نیاز مالی بخش معدن و صنایع معدنی) چندان هماهنگ نیست، چراکه مؤلف، به جای پرداختن به مسئله مهم برآورد

مقدار نیاز این بخش به منابع مالی به‌خصوص تأمین مالی از طریق صکوک، صرفاً به گزارش عملکرد سرمایه‌گذاری در آن بخش بسنده کرده است.

۳.۵ مسئله پژوهی اثر

همواره یکی از چالش‌های مهم در متون پژوهشی وجود شکاف بین فضای نظریه و واقعیت نیازهای جامعه است. بیان مسئله در قالب یک پژوهش باید تطابق میان نظریه و عمل را هموار و زمینه را برای بروز و ظهور راه‌کارهای عملی فراهم کند. از ویژگی‌های بارز پژوهش‌های تخصصی داشتن مسئله خوب، بیان آن، و تلاش در جهت ارائه راه‌کارهای مناسب و عملی برای حل آن مسئله است. مسئله باید برخاسته از مشکلات و دغدغه‌های مردم و جامعه و در جهت پاسخ‌گویی به نیازها و مشکلات فرهنگی، اجتماعی، و اقتصادی باشد. این امر، علاوه بر ارتقای کیفیت پژوهش، به ارتباط بین علم و جامعه کمک می‌کند. مسئله پژوهی در تحقیقات تخصصی به مطالعه نظام‌مند، مبتنی بر فرضیه، و معطوف به جهت‌گیری‌های علمی نیاز دارد و از برنامه‌های آموزشی، ترویجی، و آگاهی‌سازی کاملاً متمایز است. از این نظر، کتاب موردبررسی و نقد مسئله پژوهی نیست و تلاش مؤلف در جهت ارائه یک نوشتار آموزشی و ترویجی ارزیابی می‌شود.

۴.۵ هم‌گرایی با ارزش‌های انقلاب اسلامی

انقلاب اسلامی جلوه‌ای از دین مبین اسلام و مبتنی بر مؤلفه‌ها و ارزش‌های آن است. دست‌یابی به نظام کارآمد در جامعه اسلامی و نیل به تمدن اسلامی مستلزم تسلط ارزش‌های اصیل آن بر همه امور امت اسلامی است. بر این اساس، پژوهش‌گران و مؤلفان متون علمی و تخصصی در جامعه اسلامی باید ارزش‌های والای اسلامی را چراغ راه قرار دهند و در تحقیقات و نوشته‌های خود از آن الهام بگیرند. از آن‌جاکه کتاب موردبررسی و نقد به موضوع بازار مالی اسلامی و چگونگی تأمین مالی طرح‌های سرمایه‌گذاری بخش معدن و صنایع معدنی در اقتصاد جمهوری اسلامی ایران در قالب عقود اسلامی پرداخته است، از این نظر با ارزش‌ها و مؤلفه‌های اقتصاد اسلامی سازگاری و هم‌گرایی دارد. هم‌چنین، مؤلف در این اثر، با تکیه بر اشکال فقهی واردشده بر کاربرد بهره در بازارهای مالی متعارف، استفاده از ابزارهای مشارکتی مانند صکوک در تأمین مالی را در اقتصاد جمهوری اسلامی ایران بسیار ضروری دانسته است.

۵.۵ نقد روزآمدی، اعتبار داده‌ها، و منابع اثر

ارزیابی و سنجش اعتبار تحقیقات علمی به اعتبار داده‌ها و منابع مورد استفاده در آن بستگی دارد. بررسی اعتبار داده‌ها و منابع از جهت به‌روزرسانی، ارتباط با موضوع مورد تحقیق، صحت و درستی، و مرجعیت از اهمیت فراوانی در اعتبارسنجی تحقیقات و متون علمی برخوردار است. بدون شک، هرچه داده‌ها و منابع به‌روزتر، مرتبط‌تر، صحیح‌تر، مطمئن‌تر، و پُرمرجع‌تر باشند، ارزش و اعتبار تحقیق و اثر علمی نیز بیش‌تر است. کتاب در زمان خود از داده‌ها و منابع معتبر و روزآمدی برای تجزیه و تحلیل مباحث استفاده کرده است، اما با توجه به این‌که چاپ و نشر آن به ده سال قبل، یعنی سال ۱۳۸۹، برمی‌گردد و در سال‌های بعد نیز ویرایش جدیدی از آن چاپ و منتشر نشده است، بدیهی است که داده‌ها و منابع مورد استفاده در آن نسبت به زمان حال به‌روز نباشند. آمار و اطلاعات تجربیات کشورهای مختلف در انتشار صکوک در فصل سوم عمدتاً مربوط به سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۶ است که در مقایسه با آمار و داده‌های جاری جهان، که مختصری از آن در قسمت ۲.۲ مقاله حاضر گزارش شده است، تفاوت‌های زیادی دارند. هم‌چنین، آمارهای مختلفی که در فصل ششم از سرمایه‌گذاری در بخش معدن و صنایع معدنی ارائه شده، مربوط به سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۸۶ است که با وضعیت موجود در این بخش متفاوت است. به‌هرحال، هرچند اثر از حیث روزآمدی و اعتبار داده‌ها و منابع در زمان انتشار مطلوب ارزیابی می‌شود، برای بهره‌برداری بهتر از آن به به‌روزرسانی اطلاعات، داده‌ها، و منابع نیاز دارد.

۶.۵ نقد نوآوری اثر

مطالعات و تحقیقات اقتصاد اسلامی در باب استفاده از صکوک در تأمین مالی اسلامی سابقه زیادی ندارد. اولین و معتبرترین متون علمی و تخصصی در مورد صکوک به گزارش تحلیلی «مفهوم تأمین مالی در اقتصاد اسلامی: تحلیل فقهی و اقتصادی» («مفهوم التمويل فی الاقتصاد الاسلامی: تحلیل فقهی و اقتصادی») در سال ۱۹۱۹ و انتشار مقاله «استفاده از اوراق اجاره‌داری برای پوشش شکاف بودجه» (The Use of Assets Ijarah Bonds for Bridging the Budget Gap) در سال ۱۹۹۷ توسط منذر قحف (Monzer Kahf) اختصاص دارد. تقریباً تمامی مطالعات و متون فارسی و غیرفارسی موجود در خصوص صکوک از نوشته‌های منذر قحف الهام گرفته‌اند. اقتصاددانان اسلامی داخلی نظیر محمدنقی نظریور و سیدعباس موسویان نیز با الهام از منذر قحف و با انتشار مقالات و کتب در سال‌های ۱۳۸۴

بررسی و نقد کتاب/امکان‌سنجی انتشار اوراق صکوک در اقتصاد ایران ... (حمیدرضا عبداللهیان) ۱۹۳

تا ۱۳۸۶ نقش مهمی را در تبیین مسئله صکوک در اقتصاد ایران ایفا کرده‌اند. این اثر در زمان خود یکی از آثار کاربردی در حوزه مطالعات تأمین مالی اسلامی شناخته می‌شد، اما اکنون فاقد نوآوری خاصی است.

۶. نتیجه‌گیری

چگونگی تأمین مالی طرح‌های اقتصادی در کشورهای اسلامی باتوجه به حرمت بهره و نقش گسترده آن در توزیع نامطلوب درآمد و همچنین ضرورت ارائه جای‌گزین‌هایی مبتنی بر اصول اسلامی باعث شده است که از دو دهه پیش ابزار نوینی تحت عنوان صکوک در بازارهای مالی کشورهای اسلامی و غیراسلامی ظهور کند و مورد استفاده قرار گیرد. بسیاری از مطالعات در موضوع صکوک مطالعات نظری بوده است و کم‌تر بر جنبه‌های کاربردی آن تأکید شده است. امتیاز این کتاب کاربردی کردن نحوه به‌کارگیری صکوک و ارائه راه‌حل‌های اجرایی برای تأمین مالی طرح‌های سرمایه‌گذاری بخش معدن و صنایع معدنی است. بررسی و ارزیابی این کتاب نشان داد که به دلیل ویرایش نشدن ادبی و علمی اشکالات متعدد شکلی و محتوایی دارد. البته همان‌گونه که مؤلف در پیش‌گفتار بیان کرده، کتاب برگرفته از یک طرح تحقیقاتی است و نباید تمامی ویژگی‌های مطلوب یک کتاب را داشته باشد. به همین دلیل، ظرفیت لازم را برای استفاده به‌عنوان یک منبع درسی در برنامه‌های آموزشی دانشگاهی ندارد. اثر علاوه بر اشکالات شکلی مکرر مانند عدم به‌کارگیری صحیح علائم سجاوندی، ضعف در نحوه قرارگیری شکل‌ها و جدول‌ها، استفاده فراوان از واژه‌های انگلیسی در متن بدون معادل فارسی، و آشفتگی در نحوه ارجاع و استناد به منابع از نظر محتوایی نیز دارای نقاط ضعفی است. عدم تطابق عناوین مباحث با محتوا، رعایت نکردن موضوع ترتیب کلی و جزئی بودن عناوین و سرفصل‌ها، و غفلت از نقش اساسی بانک مرکزی و سیاست‌های پولی در امر انتشار صکوک از مهم‌ترین نقاط ضعف محتوایی اثر به‌شمار می‌روند.

کتاب‌نامه

تسخیری، محدعلی (۱۳۸۶)، «مبانی شرعی اوراق بهادار اسلامی (صکوک)»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی اقتصاد اسلامی، ش ۲۷.

توحیدی، محمد و رضا یارمحمدی (۱۳۹۶)، بررسی تحلیلی وضعیت بازار اوراق بهادار اسلامی (صکوک) در ایران و جهان، تهران: شرکت مدیریت دارایی‌های مرکزی بازار سرمایه، سازمان بورس و اوراق بهادار.

- حسن‌زاده، علی و اعظم احمدیان (۱۳۹۱)، «تأثیر ابزارهای مالی اسلامی بر رشد سرمایه‌گذاری»، دوفصل‌نامه علمی - پژوهشی *مطالعات اقتصاد اسلامی*، ش ۹.
- سروش، ابوذر (۱۳۸۹)، *مروری بر ابزارهای مالی اسلامی با تأکید بر اوراق اجاره (صکوک اجاره) در ایران، توسعه و مطالعات اسلامی*، تهران: سازمان بورس و اوراق بهادار.
- سعیدی، علی و ابوذر سروش (۱۳۸۸)، «ابعاد حساب‌داری و مالیاتی اوراق (صکوک) اجاره در ایران»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی *اقتصاد اسلامی*، ش ۳۳.
- صلواتیان، محمدامین و سیدمهدی حسینی دولت‌آبادی (۱۳۹۸)، *چالش‌های تأمین مالی بنگاه‌ها از طریق انتشار صکوک (اوراق مالی اسلامی)*، گزارش شماره مسلسل ۱۶۶۲۲، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- عزتی، مرتضی و لیلا شهریاری (۱۳۹۳)، «ارزیابی قابلیت صکوک در بخش نفت»، *مجله اقتصاد و بانک‌داری اسلامی*، ش ۹.
- فهیمی، عزیزالله، مستوره رضوانی، و رسول خوانساری (۱۳۹۸)، «بررسی قانون حاکم بر انتشار صکوک بین‌المللی در جهان و الزامات بسترسازی حقوقی در بازار سرمایه ایران»، دوفصل‌نامه علمی - پژوهشی *جستارهای اقتصادی ایران*، ش ۳۱.
- کاوند، مجتبی (۱۳۹۶)، *طبقه‌بندی ابزارهای مالی اسلامی (صکوک)*، تهران: مرکز پژوهش، توسعه، و مطالعات اسلامی، سازمان بورس و اوراق بهادار.
- مزینی، امیرحسین (۱۳۸۹)، *امکان‌سنجی انتشار صکوک در اقتصاد ایران، مطالعه موردی بخش معادن و صنایع معدنی*، تهران: پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.
- مزینی، امیرحسین، سعید قربانی، و نسرین صلح‌خواه (۱۳۹۳)، «طراحی الگوی عملیاتی تأمین مالی بخش صادرات با استفاده از صکوک در اقتصاد ایران»، فصل‌نامه پژوهش‌های رشد و توسعه پایدار، ش ۲.
- موسویان، سیدعباس و اکبر کشاورزبان پیوستی (۱۳۹۳)، «آسیب‌شناسی انتشار صکوک اجاره در بانک‌های ایران: مطالعه موردی بانک سپه»، فصل‌نامه پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی، ش ۶۹.
- نظرپور، محمدنقی، سیدمحسن فاضلیان، و ناهید مؤمنی‌نژاد (۱۳۹۳)، «ارائه الگوی مطلوب تأمین مالی صنعت نفت ایران بر پایه صکوک استصناع و رتبه‌بندی ریسک‌های آن با استفاده از روش تحلیل سلسله‌مراتبی»، دوفصل‌نامه علمی - پژوهشی *تحقیقات مالی اسلامی*، ش ۶.

DDCAP Group (2020), *A Comprehensive Study of The Global Sukuk Market*, International Islamic Financial Market (IIFM).

Kahf, M. (1997), "The Use of Assets Ijarah Bonds for Bridging The Budget Gap", *Islamic Economic Studies*, vol. 82, no. 2.

Safari, M., M. Ariff and Sh. Mohamad (2012), *The Islamic Debt Market for Sukuk Securities*, Chapter 2, United Kingdom: Edward Elqar.

Zolfaghari, P. (2017), "An Introduction to Islamic Securities (Sukuk)", Uppsala University, Faculty of Law, Working Paper.